

Entrevista a Jordi Calvo: “Vivim en un moment en què els recursos són cada vegada més escassos i s’ha acabat legitimant que els governs facen ‘el que calga’ per garantir-los”

Lluís Català Oltra (Universitat d'Alacant, Espanya)
Iván Carretero Navarro (Grup d'investigació CRITERI)

Cita bibliogràfica: Català Oltra, L. i Carretero Navarro I. (2022). Entrevista a Jordi Calvo: “Vivim en un moment en què els recursos són cada vegada més escassos i s’ha acabat legitimant que els governs facen ‘el que calga’ per garantir-los”. *Disjuntiva*, 3(2), 85-94. <https://doi.org/10.14198/DISJUNTIVA2022.3.2.6>

Jordi Calvo Rufanges combina el compromís civicipolític amb el treball científic, en la línia del que representa el Centre Delàs d'Estudis per la Pau, entitat de la qual és coordinador. Actualment també és vicepresident de la Junta del International Peace Bureau (IPB). La seua ànima científica l'investeix d'una capa de prudència que fa que, durant la conversa, pense una estona el que vol expressar i construisca després el seu discurs amb la solidesa suficient per al nivell d'exigència que sembla donar-se a sí mateix. Doctor en pau, conflictes i desenvolupament, economista i investigador sobre cultura de pau, desarmament i economia de la defensa, té una trajectòria extensíssima tant en el terreny de la investigació com en el de la cooperació, ja que ha treballat com a coordinador de nombrosos projectes humanitaris, sobretot a l'Àfrica subsahariana. També contribueix a la formació universitària en els camps de les relacions internacionals, conflictes armats, economia de defensa i cooperació als posgraus de pau de la UJI de Castelló i de la Universitat de Granada i a la Universitat Ramon Llull de Barcelona, així que les seues explicacions incorporen també el valor de la didàctica. El que presentem a continuació és el resultat d'un matí d'interessant i amena conversa amb ell.

Lluís Català: *primer volíem dedicar un moment a qüestions conceptuals, que ens situen ja des de l'inici al voltant d'elements que tu has plantejat des de fa temps; així doncs, què entens per una “ment militaritzada”? I quines serien les bases estructurals d'una ment militaritzada?*

Jordi Calvo: Fa temps vam fer un llibre (*Mentes militarizadas*, 2016), on li pegàvem voltes a aquest concepte. Jo diria que una “ment militaritzada” seria sobretot la ment de persones que accepten o normalitzen l'ús de la força armada per aconseguir certs objectius, polítics o de qualsevol altre tipus. Aquesta seria la definició principal. Podria ser un sinònim de de bel·licisme, de ment bel·licista, perquè al final el bel·licisme seria aquest concepte més cultural que acompanya la definició una mica més complexa o no tan estesa com “militaritzada”. És una manera d'entendre el món en el que es

Lluís Català Oltra. Correu electrònic de correspondència: lluis.catala@gcloud.ua.es <https://orcid.org/0000-0001-9426-6640>

Aquest treball està subjecte a una llicència de Reconeixement 4.0 Internacional de Creative Commons (CC BY 4.0).
Llicència de Creative Commons. <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.ca>

considera que hi ha certs conflictes, que poden ser entre estats o també a l'interior d'un estat, que no hi ha una altra manera d'afrontar-los que la d'agafar al considerat com a dolent o oposat a nosaltres, enfrontar-se amb violència. Però el problema, vist des d'un punt de vista de cultura de pau, és que n'hi ha un segon nivell, en el qual la violència s'ha convertit en molts casos en l'únic marc per gestionar pràcticament qualsevol conflicte. Qualsevol qüestió conflictiva d'interessos entre grups, entre estats, entre comunitats, entre persones... diguem-ne que es veu legítim, normalitzat, utilitzar les eines que tens al teu abast per aconseguir el que vols. I si és la força, perquè ja la tens, doncs l'usaràs, perquè ha arribat a legitimar-se. Per exemple, podem pensar que, per a solucionar determinat problema, la via no armada és més llarga, i, per tant, ens convé menys o no ens agrada. Aleshores s'utilitza el múscul militar, l'estructura militar creada al cap de moltes generacions s'utilitza per a pràcticament qualsevol qüestió d'ordre polític, en la política exterior, però fins i tot en la interior.

Per altra banda, les bases estructurals de la ment militaritzada implicarien l'assumpció d'aquesta manera de funcionar i la consegüent destinació de recursos a mantenir una estructura militar que influeix cap a dins i cap a fora en la militarització de les decisions polítiques i de vegades de caire social. Aquest és el vessant que més treballem al Centre Delàs, l'economia de defensa o l'economia militaritzada. Després un altre vessant tindria en compte que una gran part de qui pren les decisions polítiques, sobretot en qüestions de relacions exteriors, són subjectes que fan una lectura basada en el bel·licisme, és a dir, les coses es fan d'aquesta manera, ens preparem per a això i ho fem el millor possible en el marc del bel·licisme o de la militarització. Això ho fan militars amb molta influència, a prop dels llocs de poder. Per exemple, si anem a llocs més concrets com un govern, la presència en els anàlisis, la creació de la narrativa del que s'ha de fer i de com hem de respondre en els espais decisoris més rellevants sobre seguretat en un país està copada per persones que han fet la carrera militar, amb una educació i un prisma molt concret que és aquest. Quan arriba un ministre o una ministra al Ministeri de Defensa i no és militar, que ara és l'habitual, doncs en pocs mesos és militaritzat, la militaritzen, li fan entendre que les coses són així.

Lluís Català: *I el llenguatge canvia ràpidament...*

Jordi Calvo: Sí, canvia ràpidament, des de l'àmbit militar per exemple s'explica "escolta, les coses es diuen així", "les coses són d'aquesta manera", "no digueu coses els que no sabeu", "no parlem d'aquest qüestió, perquè això és el nostre tema".

Després està la part cultural, filosòfica, antropològica, sociològica o com vulgues dir-li, de la qual no en parlem massa, però que a mi em preocupa des de fa temps i en l'època de fer aquest llibre ho vam raonar una miqueta més. Seria plantejar què suposa per a una societat decidir i acceptar que agafem a una part de la població, sobretot joves, i els traïem de la vida normal, que seria la civil, i se'ls posa dins del món militar, amb els seus hospitals, la seua justícia, les seues cases, el seu ordre... Se'ls redueix la capacitat d'exercir els seus drets, perquè tenen menys drets que els demés, drets polítics; i, no sé, se'ls diu que han d'aprendre determinades coses i acceptar que són una eina, ells amb la seua ment i el seu cos, són una eina particular, que és una arma, una arma del poder. I a partir d'aquest moment faran el que el poder diga sense qüestionar-lo, arriscant la vida, matant altres persones, destrossant infraestructures, patrimoni... Podríem dir que és fins i tot cruel. S'està animant i incentivant aquestes persones a que visquen una realitat en la qual molt probablement no s'autorealitzaran com altres persones de la societat. D'això no se'n parla molt però seria interessant fer-lo més. I, clar, probablement per això n'hi ha un nivell tan alt de mecanismes de compensació. N'hi ha un sacrifici que se li demana a aquesta gent, però també uns reconeixements molt continus d'ascensos, de medalles, del *dia de las Fuerzas Armadas*, amb la gent aplaudint, "gràcies pel vostre esforç i sacrifici", amb tots aquests reconeixements i honors, consagrats en lleis, que no estan presents en altres funcions de la societat, no existeixen, probablement perquè no es necessita per mantenir aquestes altres funcions, perquè no generen els mateixos dubtes que la carrera militar.

Lluís Català: *En eixe sentit, tot aquest entramat al qual tu estàs referint-te, que està molt regulat, no sé, la Orden del mérito en el combate i tot això, no existeix, per exemple, per a la sanitat. I ara hem vist amb tot el període de la pandèmia de la COVID-19 com hi havia una militarització de la malaltia. De sobte, tots hem tingut una preocupació per aquells que ens podien salvar, i els governants ens han impulsat a tots (també la societat espontàniament) a fer eixos reconeixements perquè potser no estaven pautats com tu deies, no? No hi havia una espècie de protocol per a respondre amb honors a eixos sacrificis. Justament la COVID-19 ha sigut un exemple de militarització total.*

Jordi Calvo: Sí, és un exemple de com acaba imposant-se aquesta visió militaritzada, i era per gestionar una qüestió de salut que no és d'ordre públic ni de violència. La pandèmia, sobretot al principi, es va posar en les mans de militars.

Lluís Català: *Hi va haver un ús del llenguatge molt bel·licista, quan estàvem parlant d'un organisme microscòpic que potser requeria altres eines i altre llenguatge...*

Jordi Calvo: Exacte, és una visió de la seguretat militaritzada. Existeix un nivell tan alt de militarització que la nostra seguretat física en termes de salut també acaba formant-ne part. Això s'ha vist molt clar.

Ivan Carretero i Lluís Català: *Bé, situats ja en qüestions de la geopolítica actual, l'altre dia (25-5-2022) vam tenir un debat sobre la crisi energètica amb els investigadors Margarita Mediavilla i Antonio Turiel, i el Vicepresident de la Generalitat Valenciana i conseller d'habitatge i arquitectura bioclimàtica, Héctor Illueca. Turiel parlava d'una intensificació de la pugna mundial pels recursos, tots ells escassos (energia, aigua, aliments, minerals...), i crec recordar que deia que podien reproduir-se encara més els conflictes bèl·lics per aquestes motivacions. Podríem pensar en un estat permanent de guerra pels recursos?*

Jordi Calvo: Bé, en realitat, l'ús que se'n fa dels exèrcits ha destapat que ja són habituals aquestes motivacions, no són noves. La frase com a tal seria matisable. Però sí que vivim una situació en la qual tots els països que tenen les capacitats per fer ho, que són al voltant de 30 en el món (molts de la UE, els EEUU, Austràlia, la Xina, Japó, Corea del Sud...), fan servir des de ja fa molts anys la seua força i presència militar per aconseguir els seus objectius, i l'accés als recursos ha sigut un dels més comuns, preferentment combustibles fòssils, però també altres. Per exemple, hem vist a França mobilitzar-se al Sahel per aconseguir urani. Allà per on passen els petrolers, on hi ha un trànsit intens de gas o petroli, com ara l'estret d'Ormuz o el golf de Guinea, són espais molt militaritzats, amb una gran presència de bucs de guerra dels principals països que en tenen interessos al respecte. Tot el que té interessos i empreses treballant relacionades amb els combustibles fòssils té bucs de guerra allà. Per tant, aquesta militarització ja existeix de fa molts anys, el que passa és que no en parlem massa. Quan es vol donar un pas més enllà i aconseguir un control més directe del subministre, perquè no es respon a les expectatives que tenen aquests estats hegemònics, s'actua més agressivament, que és el que ha fet els Estats Units puntualment amb alguns països aliats a Iraq, a l'Afganistan o a Líbia. Això no és nou, ha estat sempre una mica amagat. El que sí que crec que és nou és l'acceptació i el consentiment d'aquesta manera de fer. S'ha anat filtrant i incorporant en les doctrines de seguretat i defensa, en els anàlisis polítics i fins i tot de qualsevol tipus, que vivim en un moment en què els recursos són cada vegada més escassos i és legítim que cadascú faça el que puga per obtenir-los: "nosaltres els necessitem i anem a lluitar per aconseguir-los i, si hem d'enviar l'exèrcit, l'enviem, perquè ja ho estem fent, però ho farem amb més intensitat". I jo crec que és la primera vegada que, molt probablement, si fem una enquesta i segurament alguna n'hi haurà, la majoria de la població, una majoria àmplia, diria que sí, que òbviament, si necessitem portar energia d'on siga, que es faça el que s'haja de fer. I això segurament ha estat promogut i ben treballat des del poder, però també és un producte del moment històric en el que vivim, que, com haurà explicat també Turiel, vivim una fase de col·lapse, en la qual s'entrarà en un nivell de violència més alt per accedir als pocs recursos que queden. Els anàlisis de defensa i seguretat tenen una mirada molt llarga; i jo estic segur que fa vint anys ja estàvem parlant de l'escenari en el qual estem ara. Per això potser s'està invertint en armament. Tota aquesta militarització que s'està donant, òbviament impulsada per la situació a Ucraïna, probablement siga l'aprofitament de la situació que ja preveïen. S'aprofita aquest moment, és la justificació, però segurament s'està continuant un pla d'acció de gran abast per enfrontar-se al període de pugna pels recursos. És molt probable que una ment militaritzada o bel·licista, que no vol considerar altres maneres de llegir el que passa al món, considere que cal preparar-se per a eixe món que ve. I intensificant la via militar i bel·licista per aconseguir els recursos, molt probablement estan provocant que anem cap a un món en el que hi haja més conflictes armats, més guerres i una cosa alimentarà l'altra. I una ment militaritzada no ho veu d'una manera diferent, no accepta una visió alternativa, pensa que l'únic que fa és defendre's d'una amenaça superior i no accepta les conseqüències que genera la seua acció. Jo diria que aquí està l'error. L'error de no veure que canviant els processos, els mitjans, generes coses diferents. I aquesta via de fer front a la transició ecològica amb la força de les armes és un contrasentit, va contra l'objectiu d'aconseguir arribar a un punt en el que ja no existisca aquest conflicte ecològic, un món en el qual no hi hagen més guerres o un nivell molt alt de militarització i de desconfiança. Centrar-nos en els conflictes ens farà oblidar-nos del que és més important, que és la supervivència del planeta.

Lluís Català: *En eixe sentit, està clar que el conflicte de Síria o el de Iemen, que encara es mantenen, van vinculats a la pugna pels recursos, però podríem trobar ara mateix un altre que puga tenir altres motivacions o sempre acaba imposant-se una lògica estructural?*

Jordi Calvo: Se'm fa molt difícil trobar conflictes armats d'alta intensitat que no tinguen a veure amb els recursos. N'hi ha alguns que poden respondre a qüestions territorials molt puntuals, o factors culturals, identitaris... Però al final, els conflictes armats, com bé saps, acaben tenint diferents vessants. També els governants tendeixen a vestir els conflictes

d'unes coses o altres. Per exemple, el conflicte entre Israel i Palestina es pot connectar a altres lògiques, però en el fons veus que és una lluita per un territori, per l'aigua, per la supervivència i per l'accés a allò que et fa mantenir el teu sistema. Israel en gran mesura fa el que fa per obtenir el control de l'aigua en tot el territori. I, al contrari, a Palestina se li està impedit el control de l'aigua, dels recursos pesquers, etc. Mira, fa poc he llegit algun treball d'alumnes, perquè això va molt bé, de cara a mantenir-te informat d'alguns conflictes que no tens temps de seguir, que m'ha posat al dia sobre el conflicte dels rohingya a Myanmar. És veritat que costa explicar-lo des del punt de vista dels recursos, pareix que respon més a dinàmiques de poder internes, però també al final és una gent que vol ocupar un territori, una regió concreta del país i que no vol compartir la gestió d'aquest territori amb una gent que vivia allà. Jo sóc una miqueta de l'escola d'Arcadi Oliveres, i com que sóc economista em costa no veure sempre que n'hi han interessos econòmics i empresarials darrere de moltes de les decisions. Però en aquest cas no ho sembla... Tot i que, bé, al final és controlar un territori, una regió, que és molt fèrtil i que n'hi ha interessos de la Xina i de la Índia, que estan comprant els terrenys per a cultivar i importar aquells aliments al seu país, o siga que en el fons és difícil de deslligar el conflicte de l'accés a recursos, probablement impossible.

Lluís Català: *Sí, justament la pregunta anava en el sentit d'evidenciar el que tu estàs dient. Moltes vegades els mitjans de comunicació s'entreenen en contar les microhistòries. De fet, ara a Ucraïna s'insisteix molt en la premsa en parlar de qüestions com ara els greuges històrics de la Segona Guerra Mundial i el paper que van jugar uns actors i altres, i molt menys de qüestions estructurals sinó és per evidenciar que ha muntat el preu de la benzina o del gas. I ja que parlem d'això, ens agradaria que ens digueres quins serien els escenaris en la guerra d'Ucraïna, a partir del que està passant. L'evolució de la guerra ja sembla inquietant. Però fins i tot si imaginem una situació d'hipotètica postguerra, no té pinta de ser senzill. Ja sé que no tens cap bola de cristall, però quina intuïció tens respecte dels escenaris tant de la immediata guerra com de la posterior postguerra?*

Jordi Calvo: Sí, en els conflictes passa com en l'economia. Sempre es diu que els economistes som molt bons explicant el que ha passat ja, però no podem preveure el futur. Amb els conflictes probablement passa igual, i ho sabrem i ho entendrem quan passen 10 o 15 anys perquè aniran explicant coses i desclassificant papers. Al principi pensàvem que era una guerra curta i molt probablement Rússia és el que volia. Perquè al final parlem des del que seria la lògica política. Però de vegades la lògica no és el que determina les coses. La lògica diu que els russos, Putin i els seus col·laboradors, volien fer una intervenció curta, en la que finalment es poguera arribar a un acord, com els acords de Minsk. Que Crimea es consolidara com a russa, el Donbass a veure com es podia negociar, etcètera, etcètera. M'imagino que segurament volien consolidar territoris de presència russa per a donar-los una legitimitat geopolítica dins de l'estat rus per al futur i reduint el qüestionament internacional.

També n'hi ha una altra explicació; i vaig al passat perquè crec que és important. És una qüestió de la qual no se'n parla, potser perquè no t'ho compren, no volen sentir-ho. L'assumpte és que Ucraïna, d'una manera també lògica, des de l'ocupació de Crimea i d'una bona part del Donbass l'any 2014 es va militaritzar molt i va anar preparant-se per a recuperar aquests territoris. Té lògica, clar, qui no entén això? Volia recuperar els territoris que considerava que són part del seu país. L'any anterior justament, 2020, la doctrina de seguretat i defensa d'Ucraïna va pegar un gir molt important amb el què es podria pensar que anava a passar a una fase ofensiva de recuperació de territoris, com el Donbass. Clar, Rússia els feia seguiment, obvi. I segurament el govern rus ha dit "ara és el moment", perquè sinó després serà més difícil, ja que Ucraïna tindrà més capacitats militars i Rússia no podrà aconseguir fàcilment els seus objectius. Per tant, com a mínim des de l'any 2014, no se sap si des d'abans, perquè ja dic els militars tenen una mirada molt llarga, ja va preparant-se que Ucraïna tinguera que entrar a l'espai occidental. Per què? Doncs perquè així ho ha decidit una part del món, els Estats Units sobretot i alguns altres. Això és una cosa que no s'aconsegueix en un dia, ni en un any, ni en cinc, sinó que probablement s'aconsegueix en vint, o trenta, o quaranta anys. I això canvia el mapa polític i l'arquitectura de seguretat que prové de la caiguda del mur de Berlín, que encara estava present. I, clar, totes pensàvem que la guerra no passaria i sí que ha passat. I això qui diga el contrari s'equivoca. S'equivoca, perquè ningú va dir que Rússia anava a fer el que està fent, una intervenció militar tan cruenta, tan violenta i tan àmplia. Després, pensàvem que voldrien acabar amb allò ràpid, tant uns com els altres. Convenia acabar ràpid a nivell humà, econòmic, infraestructural, perquè ho tenim a Europa, per l'estabilitat mundial, etc. Doncs sembla que acabar ràpidament no era l'estratègia elegida sinó que l'estratègia elegida era enquistar el conflicte des del moment en què van dir que anaven a enviar armes. Nosaltres sempre hem dit que enviar armes no canviarà el curs de la guerra. Això era el nostre discurs al principi. Però, clar, es veu que la decisió d'enviar armament i d'ajudar militarment a Ucraïna no era una decisió de tres setmanes o de dos mesos. Sembla que és una decisió d'anys i que anem a donar suport militar per a capficar-nos en un conflicte de llarg termini i de desgast. Al respecte, els Estats Units són més oberts i ho van dient, encara que no ho llegim amb atenció. Des dels Estats Units es va dient gairebé des de l'inici que això és el que pensaven que passaria. I quan ells diuen que pensen que serà d'una determinada manera és realment el que passarà, perquè han decidit que serà així. Tot i que Rússia

també va decidir intervenir i que allà s'anava a lliurar molt probablement una guerra que canviaria el món, i canviar el món són moltes coses. Per exemple, sembla que es vol que Europa Occidental no tinga relació amb Rússia, que no tinga cap dependència. Això significa que, si, per exemple, talles el subministrament energètic, l'has d'aconseguir d'un altre lloc i aleshores estem parlant de moltíssims diners, d'Alemanya, de grans països que tenen o tenien una gran part de la seua economia depenent de Rússia, que oferia energia més barata. Si això s'aconsegueix tallar-ho, li convé als Estats Units. El que li interessa al gran capital i al poder polític dels Estats Units és un escenari en el que Europa talla amb una Rússia que tothom rebutja i que, per molt interessant que siga econòmicament, és un país pària en el que no es vol tenir cap relació, a no ser que el desgast siga tan gran, que Rússia passe a dependre d'Occident. Però això és un escenari que sembla impossible. És un país tan gran que, com a molt, el que es farà és posar molta distància. I si Europa es veu obligada a tallar amb aquesta part del món, ha de girar-se cap a l'altra, i això significa comprar tot el que necessita a l'altre costat. I això és un gran negoci per als Estats Units, que ja l'està fent amb el gas liquat, que és molt més car i ho estem pagant nosaltres. Per tant, l'escenari que busquen els Estats Units és que tots els països de l'ex-URSS deixin d'estar en l'òrbita russa, que és on estaven encara en una gran mesura, i que passen a estar en l'òrbita estatunidenca o Occidental. Això significa que volen guanyar la guerra a nivell territorial i això costarà molt, moltíssim. Es pot enquistar durant molts anys i això pot dur altres intervencions, a Geòrgia, a Moldàvia i altres llocs on Rússia vol estar i Occident també o, com a mínim, té la intenció de parar els peus a Rússia en aquests territoris. I això significa una era de 20, 30 o 40 anys de molta militarització en aquella banda d'Europa, amb l'OTAN molt activa i amb uns pressupostos militars molt alts. Es recupera aquesta lògica d'aliança en tots els sentits, incloent-hi el militar, perquè l'OTAN estava en dubte i, per la lògica de l'equilibri de poders, torna a agafar vigor. Sota aquesta lògica, el que molt probablement es llegeix és que el poder de la Xina arribarà a un punt en el que serà molt gran i els Estats Units necessiten ampliar el seu, no pot anar sol a confrontar amb la Xina. Per tant, necessita legitimar-se culturalment i també reforçar els vincles polítics amb els que han sigut els seus aliats. I molts preveuen una gran i reforçada coalició en un món qui sap si de nova guerra freda o no tan freda entre alguns blocs, sobretot al Pacífic, on es diu que es lliurarà gran part del futur polític de la humanitat. I com deia, si ho estan considerant amb aquesta mirada de llarg termini, doncs potser estem davant d'una guerra molt llarga en la que ens acostumem a viure en aquest estat. Si a Europa ens acostumem a viure en guerra amb l'Est i considerem que Ucraïna i altres països, són aliats nostres tan de l'OTAN com de la UE, això augmentarà el nivell de militarització, tornant a la qüestió de l'inici de la conversa, augmentarà l'acceptació i la legitimació de la militarització. D'això se'n beneficiaran uns quants, i jo sóc de l'opinió que, quan passen els anys i vegem qui ha guanyat, probablement tindrem una bona part de les respostes respecte de qui han sigut els responsables, els que han animat o han sigut còmplices de que això fóra de la manera que ha sigut.

Lluís Català: *Et vaig sentir l'altre dia quan parlàvem [al seminari online de la Universitat d'Alacant Contextos de la guerra que nos relatan: ¿es posible la paz, la desmilitarización y la cooperación ante el colapso?, també amb Tica Font i Laura Íñigo] que la despesa militar de Rússia era ridículament inferior a la del conjunt de la Unió Europea, de l'OTAN i dels Estats Units. Hi havia una distància sideral, entre 5 i 12 vegades menys segons els blocs que considerem i, per tant, no estava justificat l'increment de la despesa que estem afrontant ara a la Unió Europea. Per què aleshores fer aquest augment?, és que potser les empreses estaven guanyant poc? Dins de la crisi de valor comuna a tot el capital, l'armamentístic en concret estava patint més?*

Jordi Calvo: Jo crec que no estaven guanyant menys. El negoci armamentístic es pot mesurar, sobretot amb les transaccions internacionals, amb les exportacions. I la línia d'evolució és ascendent des de fa molts anys, amb una pendent no molt pronunciada, però anava a més. La despesa militar també anava a més; van de la mà. I si fas el dibuix de conflictes armats també, són corbes que pràcticament van juntes i és lògic que siga així, sobretot des de la nostra lectura. Per tant, jo crec que no hi havia una crisi específica o unes necessitats d'impuls. Això molt probablement ho haurien d'haver fet en els noranta i s'hauria de fer la lectura de per què en els 90 sí que va baixar el negoci d'armament. Es va entrar en una fase nova mundial en la qual anàvem a tenir el que es deien els "dividends de la pau": el que ens hem estat gastant en militarització en la Guerra Freda, ara ens ho podem gastar en educació, sanitat... I probablement en aquella època farien una feina determinada per a que la corba anés una altra vegada cap amunt, com ha passat després. Però ara no estàvem en aquesta situació, la cosa anava bé pel negoci armamentístic. Jo crec que, molt probablement, i lligat a la lectura de ments militaritzades que prenen decisions polítiques i econòmiques, en matèria de seguretat i relacions internacionals, això respondria a la lògica de "doctrina del shock": n'hi ha un context en el qual grans empreses, de grans capacitats, que són molt ràpides per fer una lectura de la situació i veure les oportunitats, analitzen estratègicament, amb l'objectiu de maximitzar beneficis a llarg termini, i identifiquen en la invasió russa a Ucraïna una oportunitat. I, clar, no es conformem, molt probablement comencen a intervenir els lobbys, parlant, fent i publicant anàlisis, informes i articles, celebrant jornades, sopars, reunions... i tot plegat generant un estat d'opinió i influent en els que prenen decisions. I, per suposat, mostrant-se disponibles per a incrementar la producció si cal, fins i tot duplicant-la si fóra necessari, posant-ho fàcil, de manera que els governants saben que aquí

tenen una opció plausible i comprensible (que connecta amb allò de les ments militaritzades). En síntesi, els fabricants han aprofitat l'oportunitat per a incrementar els seus guanys durant una bona temporada, potser per als propers 20 o 30 anys. En un altre moment hauria sigut impossible que la Unió Europea dediqués aquests diners a armament, perquè estava enfocada en altres coses, com ara la transició ecològica o fins i tot una transformació feminista. Però ara està legitimada aquesta despesa en armament amb increments del 20 o 30%, sobretot en armaments de grans contractes (avions, blindats, etc.), no tant en exèrcits. Són grans contractes d'unes poques empreses de gran dimensió, perquè l'armamentístic és un mercat oligopòlic.

Lluís Català: *Donant per fet que els conflictes bèl·lics beneficien al gran capital i no únicament a l'armamentístic, en el càlcul financer, com es valora el risc de guerra nuclear? De quina manera s'assumeix el risc de l'extinció? És com una versió extrema dels paquets financers tòxics d'alt risc inversor?*

Jordi Calvo: Em sembla una analogia interessant; es podria arribar a veure així... Lògicament, la força nuclear dóna un poder especial al país que la té i la desenvolupa. En un moment determinat, aquests països que desenvolupaven arsenal nuclear diuen que la cosa se'ls ha anat de les mans i es genera una estructura política internacional de control, que és el *Tractat de no proliferació nuclear* (1968). Aquest tractat, funciona en certa manera, n'hi ha un seguiment a fons, tot i que n'hi ha molts interessos darrere. Alguns se n'han eixit i han fet el que han volgut, com ara Corea del Nord [va abandonar el 2003], que posa, entre cometes, la seua estratègia de supervivència, expansió o autolegitimació en funcionament vinculada al poder nuclear. Bé, tot això ha funcionat sobretot amb els tractats entre Rússia i els Estats Units, que són els que tenen un sistema nuclear d'alt nivell. Han treballat en la creació de confiança i en que la reducció de l'amenaça nuclear siga real des de la fi de la Unió Soviètica. S'han desnuclearitzat (armament) moltes zones del món, fins i tot grans regions desnuclearitzades, incloent-hi països que abans en tenien i ara ja no [és el cas de Sudàfrica]. Per tant, això ha funcionat raonablement bé. I molts països han optat per no tenir armes nuclears, sobretot, cal dir-ho, per demanda de la població. En tota aquesta arquitectura de seguretat nuclear mundial, els líders, com dèiem, són els Estats Units i Rússia, i que una de les dues parts faça manifestacions en el sentit de trencar la confiança com està passant, i que entren en una guerra que durarà... no és una bona notícia. I en aquesta guerra, els Estats Units no volen entrar directament, perquè és el pacte que tindran, segurament això està parlat a través d'aquests telèfons rojos. Qui sap!. LOTAN i els Estats Units han decidit, jo crec que de manera encertada, que no han d'intervenir directament en el conflicte, perquè això pot trencar la poca confiança que va quedant a l'altra part, a Rússia. Rússia, no ho oblidem, és un país molt gran i que té grans capacitats militars. I si es converteix en un país inestable o fins i tot si arriba a convertir-se en un país desfet, augmentaria molt el risc de descontrol de les seues armes nuclears. Un país en fallida pot perdre el control sobre el seu armament i que aquest acabe en mans de grups aliens a l'estat, les decisions dels quals serien difícils de preveure. O siga, de moment està el Tractat, però estirar massa la corda pot fer que 1) Rússia dedique durant molts anys diners per a la guerra a Ucraïna i es veja obligat a reduir el pressupost de partides com el manteniment de les armes nuclears, amb el consegüent risc d'accident o de descontrol en instal·lacions nuclears. Perquè accidents en el control de les armes nuclears en el món n'hi ha cada any; també malentesos; 2) També poden haver altres anàlisis que consideren que en un moment determinat uns líders o governants desesperats prenguen un camí sense retorn i s'autoimmolen, deixant que passe el que tinga que passar, també està aquest risc. S'ha de saber fins on estirar per evitar que això passe. Jo vull pensar que tot això ho tenen ben controlat. Però de vegades pensem que està tot més ben controlat del que ho està realment...

Lluís Català: *Evidentment jo també vull pensar-ho, però la veritat és que veient determinades manifestacions... Per les dues parts es fa una interpretació de la pugna de blocs i aquesta qüestió de la decadència que ha de deixar de ser, la recuperació d'un lloc en el món, etc. Això no deixa lloc a molta confiança. Putin i una part de l'entorn de govern de Rússia estan pressionant per a que el patriotisme siga revifat. Però també s'ha parlat del reposicionament dels Estats Units, que ens torna a situar, diguem-ne, en els anys 50 i, així, sembla que els Estats Units ens reabsorbeix. Potser a Europa estàvem, com tu deies, a altres coses i buscant l'enfortiment de determinats valors, al mateix temps que es buscava consolidar el propi capital, però ara de sobte tornem a seguir al líder, en aquest cas els Estats Units, sense massa objeccions. I sembla que tornem a eixe moment post-Segona Guerra Mundial d'una manera pràcticament paral·lela, tot i que ara no venim de cap guerra. En aquell moment, no és que estiguera justificat aquell seguidisme però hi havia alguns factors explicatius lògics (deute històric per l'ajuda en la guerra). En aquest moment i aparentment, la UE ha fet un gir atlantista, que dóna com a resultat la impressió que els EEUU ens ha recolonitzat, si és que en algun moment havíem tingut alguna autonomia. Connectat a això i amb el paper que està jugant la Xina, quina seria la situació de la pugna de potències? Estem en aquesta contesa Estats Units-Xina i, una altra vegada, com ha fet en molts conflictes els EEUU, el tauler de la partida se situa fora, lluny dels centres. Sembla que la Xina i els Estats Units han col·locat el taulell a Europa i van jugant la partida. Ara mateix el potencial militar és major en el cas dels*

Estats Units i l'OTAN, però econòmicament la Xina havia fet molts passos per posar en perill l'hegemonia dels EEUU i ressituar-se. Com estaria això ara mateix?

Jordi Calvo: No sé si tinc elements com per explicar-te la situació real. A nivell de potencial militar, els diversos indicadors que ens dirien en quin punt estarien tots dos blocs, ens informen de que als Estats Units, com bé saps, acumula el 40% de la despesa mundial, i amb l'OTAN potser arribes al 60 o 70%; i si inclou encara més països afins, fa poc vaig calcular que es podria arribar a prop del 80%, perquè els EEUU té molts aliats petits de tot tipus. En realitat, els Estats Units han optat perquè aquesta part, la militar, siga el seu fort. Per això tenen centenars de bases militars per tot el món. Això la Xina no ho té i altres potències tampoc. En aquest sentit, ara l'estratègia dels Estats Units s'intensifica i és hegemònica sense dubte. A nivell econòmic, és veritat que en un moment determinat hi va haver molta dependència financera de la Xina per part dels Estats Units. I molta part de l'economia dels Estats Units i d'Europa depèn ara de la Xina. La dependència és tan alta que és veu difícil trencar amb això. Seria un canvi de model tan gran que no sé molt bé qui estaria disposat a assumir-lo; quina transició s'hauria de fer per a que una bona part del que es produeix a la Xina es torne a produir en els països en què estem nosaltres. Potser seria com que les coses costarien tres, o quatre vegades o deu vegades més del que ara costen. Bé això és un problema inassumible. I és un bon factor per evitar que arribem a conflictes més grans en el futur. Amb Rússia potser no passava, era més gestionable, són dos o tres elements claus que s'ha decidit que són sacrificables. Amb la Xina segurament no hi ha alternativa i això pot evitar ara que s'arribe a un punt més alt de conflicte. Però bé ja n'hi ha articles que diuen que la Xina en molt poc de temps serà la principal economia del món. I això ja no ho para ningú. 1.500 milions d'habitants i a saber on arriben. A més, una economia al nivell més alt tecnològic, tan alt com qualsevol altre país del món; i tenint a totes les empreses d'aquí, allà. Com a estratègia de llarg termini és molt intel·ligent, la Xina ho ha sabut fer molt bé i qui ho haja decidit això ha encertat. Potser es puga arribar a un equilibri en el que un diga "jo tinc el poder militar, vosaltres teniu l'hegemonia econòmica" i vagen arribant a acords. Tant de bo es puga arribar a un equilibri entre potències que no busquem una via de desgast militar, amb guerres. En el cas de Rússia sí que s'ha pensat que això era més interessant, però Rússia no era una amenaça econòmica ni política. Aquí la cosa va més per l'interès de dur-se a Europa cap a l'Atlàntic. Una altra qüestió és que el xinès és un model enormement militaritzat i autoritari sobre el que n'hi ha una mirada per part de la resta com que és un model de relatiu èxit. Des de fa temps està passant això i contribueix a que agafen més força els models autoritaris aquí, a casa nostra, comença a pensar-se que potser la democràcia no és el millor dels sistemes possibles, fa perdre molt de temps i cal un govern ferm. Això és el trumpisme i el putinisme, que és bàsicament el mateix. És l'ona política que va cap amunt ara mateix. Són visions autoritàries i antiglobalització. Jo em vaig educar en el meu activisme en el moviment antiglobalització, que proposava una crítica a la globalització. Però proposàvem unes solucions molt diferents a la que ara es proposen i curiosament Vox i els partits de la seua onda són antiglobalització, antiglobalització social i cultural sobretot. Ells mateixos parlen d'antiglobalisme...

Lluís Català: *Sí, en el que ells insisteixen és en situar-se enfront de la "contaminació" cultural de la globalització.*

Jordi Calvo: Sí, és sobretot això i la globalització econòmica no està clar com ho veuen, tot i que si rasques, ells estan a favor, però bé, aquí hi ha molt de recorregut per treballar perquè és el que ens ve i cal veure com ho gestionem.

Lluís Català: *Això que ha fet Rússia a Ucraïna, amb matisos, ja ho havia fet els Estats Units en altres indrets? Potser no exactament igual, però quins serien els exemples més propers?*

Jordi Calvo: És difícil dir que és el mateix. És similar quant a anar a un altre país i utilitzar l'exèrcit i la força militar per a sotmetre'l, canviar de règim i posar a un dels de la teua corda, i amb això mantenir el control sobre el país. És el que volia fer ràpidament el govern rus a Ucraïna i no ho ha aconseguit. I, amb matisos, és el que van fer els Estats Units a Afganistan, Iraq i Líbia. Amb qui va veure que no podia complir els seus objectius amb un altre mecanisme, va optar per actuar militarment. Això és l'imperialisme de tota la vida, no és nou. I és el que Putin i el Govern rus han fet d'una manera o una altra. Però clar l'altra lectura parlaria d'àmbits d'influència polítics i culturals que provenen d'una època més o menys recent i que marca molt les polítiques d'un país com el rus o qualsevol altre. En el cas rus, amb aquesta retòrica nacionalista de tornar a ser el que eren, la Gran Rússia. Però, clar, en el cas dels Estats Units costa més de trobar una cosa semblant, perquè pràcticament ningú li ha entrat en el seu àmbit, llevat potser del cas de la crisi dels míssils de Cuba (1962). Si ens situem trenta anys enrere, quan el món occidental s'apropava a l'àmbit d'influència rus després de la caiguda del mur de Berlín (1989), la feblesa de l'estat rus en aquell moment va impedir una resposta, però n'hi hauria sectors disconformes amb aquells moviments dels EEUU i la UE. Però Estats Units, en una lectura política similar, sí que li va parar els peus a Rússia en els seus intents d'aprofundir en la relació militat amb Cuba, situant míssils nuclears que apuntaven directament a sol nord-americà. Seria el cas més semblant al d'Ucraïna.

Lluís Català: *A la fi, ens manca en el cas nord-americà la qüestió territorial-identitària perquè es juga amb l'imaginari d'una Gran Rússia, que als Estats Units no sé si es podria traslladar a tota Nord-Amèrica...*

Jordi Calvo: Sí, tampoc és descartable del tot. Imagina't que Mèxic entrara en l'Organització de Cooperació de Shanghai com a país prioritari, formant part de la seua estructura militar internacional, que és com una OTAN amb Rússia de líder i la capacitat econòmica de la Xina, i es plantejara la ubicació de bases militars en alguns punts de Mèxic. Com actuaria Estats Units? Ocuparia Mèxic en tres dies, sens dubte.

Lluís Català: *Sí, en el seu cas, en compte de l'excusa de la desnazificació, tindriem la del desmantellament del càrtel de Tijuana, Sinaloa o Juárez, la desnarcotització...*

Jordi Calvo: Sí, per exemple. Per altra banda, des de la fi de la guerra de l'Afganistan, la seua sortida d'allà i tot el que ha passat a l'Iraq i Líbia, els Estats Units pareix que han entrat en una fase diferent de no intervencionisme, almenys no d'aquesta manera. Han vist que gastes massa per al que pots aconseguir i que segurament es pot obtenir d'un altre mode. I possiblement, d'alguna manera, això és veritat, perquè a Veneçuela, per exemple, on ganes no faltaven d'intervenir, no s'ha fet el mateix que a Iraq. També per circumstàncies, perquè n'hi ha una xarxa d'altres països de la regió i també està Rússia d'alguna manera tangencial. I és cert que no ho està fent d'aquesta manera tan directa perquè està trobant que es pot fer d'altres maneres. Però, bé, és cert que encara manté moltíssima influència militar arreu el món.

Lluís Català: *Una altra qüestió és si, encara que siga durant un lapse de temps (però que sembla que serà prou llarg), de veritat al capital europeu o al capital global li interessa perdre un mercat com Rússia tant des del punt de vista de l'oferta com del de la demanda. Costa d'entendre perquè, vaja, amb el tema energètic és molt clar el desajust que està generant tot això, però n'hi ha moltes altres qüestions i, en conjunt la UE importava des de Rússia el 7% del seu total. Després, Rússia era un client relativament important d'alguns països d'Europa des del costat de la demanda i, no sé, sorprèn molt que en un moment, insistisc, de crisi de valor, diguem "renunciem al 7% del nostre mercat" o el que siga. No sé quina explicació li veus a això.*

Jordi Calvo: Sí, tens raó, genera molts dubtes. Al principi pensàvem que els interessos d'Europa i sobretot els interessos econòmics del capital europeu, els interessos europeus reals, o els de les seues empreses, prevaldrien. I és curiós com no està passant així, perquè sinó molt probablement ja haurien trobat un acord amb Rússia, que jo crec que és el que volien França i Alemanya a l'inici. Això implicaria més estabilitat econòmica i política, assegurar que el negoci continua, etc. I haurien reconegut errors, però haurien cercat l'acord. Això és el que hauria fet Europa sola, però no s'ha fet. Ha prevalgut quelcom diferent. I jo la veritat és que em falta informació per saber per què els interessos que aparentment són els dels Estats Units estan tenint tant de pes, fins al punt que sembla que és l'únic que s'està tenint en compte. I aquí n'hi ha alguna informació que no sabem per a que Europa "renuncie" a la seua visió.

Lluís Català: *Creus que pot haver mediat algun xantatge? De l'estil "o doneu suport a aquesta línia o les nostres relacions es veuran compromeses"...*

Jordi Calvo: No sé, crec que això no té sentit entre els Estats Units i Europa. No tindria sentit que la política entre aquests dos grans aliats funcionés amb xantatges. El que em ve al cap que pot haver passat és que Europa té un problema al Mediterrani Sud i també el Mediterrani Est. Està la qüestió migratòria, els refugiats, l'ús de les persones més vulnerables com una arma per part de països com Marroc o Bielorrússia. I això s'està produint en una frontera que està "desfeta", pensem en Síria o Líbia. És possible que els Estats Units hagen utilitzat aquesta carta assegurant encarregar-se d'això, a canvi del suport a la política respecte d'Ucraïna. També pot haver sigut utilitzat com a argument de negociació l'auge de l'extrema dreta a Europa. Perquè el possible caos de la frontera mediterrània pot legitimar un ascens meteòric d'aquestes opcions polítiques, i en vuit o deu anys tenir l'extrema dreta governant a tota Europa. El que està clar és que aquestes negociacions de política internacional són molt complexes i n'hi ha a la taula moltes cartes, no una o dos, sinó vint o trenta. I segurament, al capdavant, han arribat a la conclusió de que la millor posició possible respecte del conflicte a l'est és aquesta que han pres, molt probablement perquè això li convindrà a persones o grups molt concrets. Tot plegat, com et deia, ho coneixerem d'aquí a uns anys i així sabrem qui ha guanyat amb tot açò.

Lluís Català: *En el que comentaves de la frontera sud, que, a sobre, no n'hi haja un conflicte bèl·lic entre Marroc i Algèria, perquè aleshores tot això s'aguditzaria encara més. Sembla que les coses estan cada vegada més tenses en eixa frontera...*

Jordi Calvo: Sí, sí, el Mediterrani és una zona molt conflictiva en la que s'han fet les coses molt malament i, compte, si mirem qui les ha fet... El Mediterrani està així responent en bona part als interessos dels Estats Units, que està molt lluny i li afecta poc el que passe. Això li afecta a Europa. A Europa li convé calma, tranquil·litat, pau i acords amb tots els països del sud per a que no passe res. I, en canvi, el que ha succeït en els últims anys és que la Mediterrània s'ha convertit en un polvorí, i els nord-americans són els principals responsables.

Lluís Català: *L'última ja per intentar buscar palanques d'optimisme. Quan vam parlar l'altre dia en el seminari et comentava que l'escenari mundial actual era molt semblant al que anaven definint autors de les ciències socials crítiques des de 2008 (Harvey, Streeck, aquí Taibo, Fernández Duran, Piqueras...), que han previst situacions que van donant-se en una direcció pareguda. Són pronòstics que van agafant visos de realitat i el seu diagnòstic no era ni és massa optimista per al que ve després. La fase actual ja ha anat definint-se, però ells parlen d'una situació més crua a curt, mitjan i llarg termini. I la pregunta, per tant, seria: donat aquest diagnòstic més pessimista, a què tindríem que agafar-nos-en nosaltres? Per què, tot i aquestes previsions, hauríem de ser optimistes?*

Jordi Calvo: Sí, és veritat, costa ser optimista. Ara bé, jo vinc de l'escola arcadista (d'Arcadi Oliveres), forçosament optimista.

Lluís Català: *Per això, per això t'interpel·le en aquest sentit.*

Jordi Calvo: És que no en queda una altra. Al final les coses no són únicament com són sinó que també són com tu te les prens i com les vols enfocar. I jo diria que, si volem veure-ho d'una manera optimista, crec que podem estar en una fase... No sé si has llegit alguna cosa o has vist algun comentari sobre el "capitalisme woke". El trumpisme l'utilitza per reafirmar que hem de tornar al que teníem, perquè tot això del capitalisme "progre" (que seria una altra accepció del "woke") és una tonteria. Aquest capitalisme progre s'ha fet d'algun mode hegemònic des d'un punt de vista cultural, econòmic i polític i, així, el feminisme, l'antiracisme, l'ecologisme, l'animalisme... són idees que estan bastant assentades a les polítiques i a les grans empreses, el què era impensable fa un temps (en canvi, al pacifisme encara li costa; pots ser quan acabe aquesta guerra...). Com han anat situant-se en l'agenda la perspectiva de gènere, la necessitat de lluitar contra el canvi climàtic, en alguns casos el rebuig al classisme... són coses dels últims anys i formen part de nosaltres ja. A mi m'agrada pensar que aquesta visió progressista ha arribat a un punt en el que està generant les últimes resistències. Diguem-ho així, són les últimes resistències enfront d'un canvi social molt gran. Pot ser una lluita contra el patriarcat, que és el que ha marcat el mode de vida que hem tingut durant mil·lennis, i el que això genera, per exemple, el militarisme, com hem dit abans. Tot això està creant un conflicte entre els que creuen en el canvi i els que se senten amenaçats per aquest canvi. Aquests darrers estan perdent, no saben molt bé ja ni què ser ni què fer, perquè ja no encaixa el que han fet tota la vida. Amb una miqueta de sort, si ho treballem bé, les noves generacions ja vindran amb una altra perspectiva. I sí, encara hi ha partit per aquest costat, no està tot perdut. Hem de continuar, perquè gent com els de Vox, poden acabar tirant la tovallola si els seus fills adopten els nous valors amb fermesa. Que ja no accepten de la mateixa manera "tradicions" que no encaixen amb la nova modernitat que implica no exercir violència contra les persones diverses, els animals o la natura, que siguen ecologistes, amb identitats sexuals diverses... Si no deixem de perseverar en aquesta idea, que és vàlida, tot i que és utòpica, deixem el camp abonat per a les distòpies, que és en l'ambient en el que vivim i és el que es prediu. Per tant, necessitem recuperar aquesta utopia i dir que això que està ben fet, està bé, ens duu a un lloc millor; i tenim l'obligació de ser feministes, ecologistes, animalistes, pacifistes... El que ara n'hi ha és molta desesperança, es pensa que una vida millor no serà possible i que tornem als anys quaranta. No, home, no. I és curiós perquè gent més gran, com les dones que han rebut una educació franquista, té molt clar que això de Vox és un perill, perquè ens porta a fases a les quals elles no volen tornar, on la dona no tenia drets. Diuen, de fet, que les que menys voten a opcions d'ultradreta són les dones més grans i les dones més joves. Crec que les dones si es mobilitzen ens salvaran de la desesperança i el retrocés que proposa l'extrema dreta.

Lluís Català: *Tant de bo el missatge positiu final siga el que prime, perquè sí que és cert que la cosa està distòpica. En qualsevol cas, necessitem aquesta pulsio optimista, encara que siga com a actitud.*

Jordi Calvo: És que si perdem l'esperança, que això és una frase molt d'Arcadi Oliveres, ja deixarem de fer el que estem fent, els altres marcaran el seu pas i ja no n'hi haurà res a construir.

Lluís Català: *Efectivament, encara que siga només per això. Moltes gràcies pel temps que ens has dedicat i pel que ens has aportat.*

Bibliografía surgida en conversa.

- Calvo, J. (ed.) (2021). *Gasto militar y seguridad global. Perspectivas humanitarias y medioambientales*. Barcelona: Icaria.
- Calvo, J. (coord.) (2018). *Políticas de seguridad para la paz. Otra seguridad es posible y necesaria*. Barcelona: Icaria.
- Calvo, J. (coord.) (2016). *Mentes militarizadas. Cómo nos educan para asumir la guerra y la violència*. Barcelona: Icaria.
- Fernández-Durán, R. and L. González-Reyes (2018). *En la espiral de la energía (volumen II). Colapso del capitalismo global y civilizatorio*. Madrid, Libros en Acción.
- Font, T. (2022). Guerra y armas, dos conceptos cada vez más difusos. *Papeles de Relaciones Ecosociales y Cambio Global*, 157, 25-35.
- Font, T. i E. Melero (coords.) (2020). *Armas, negocio, política y opacidad. Exportaciones españolas de armamento 2005-2017*. Barcelona: Icaria.
- Harvey, D. (2014). *Diecisiete contradicciones y el fin del capitalismo*. Quito, IAEN.
- Oliveres, A. (2004). *Contra la fam i la guerra*. Barcelona: Angle.
- Piqueras, A. 2017. *La tragedia de nuestro tiempo*. Madrid, Anthropos.
- Streeck, W. (2016). *How will capitalism end? Essays on a failing system*. London, Verso.
- Taibo, C. (2017). *Colapso. Capitalismo terminal, transición ecosocial, ecofascismo*. Buenos Aires, Libros de Anarres (http://www.fondation-besnard.org/IMG/pdf/taibo_-_colapso_final-1.pdf, visited 24-3-2019).
- Taibo, C. i Íñigo, L. (2020). Nuevos factores determinantes de los conflictos armados. A Arenal, M. L. (dir.) i Domínguez, F. A. (coord.), *Estudios contemporáneos sobre geopolítica, conflictos armados y cooperación internacional*. Sevilla: Universidad Internacional de Andalucía, 195-208.
- Turiel, A. (2020). *Petrocalipsis: crisis energética global y cómo (no) la vamos a solucionar*. Madrid: Alfabeto.